

BİBLİYOGRAFYA :

Abdurrahman b. Zeydân, *İthâfû i' lâmi'n-nâs bi-cemâli aḥbârî ḥâḍıratı Mıknâs*, Rabat 1933, I-V; a.mlf., *el-'İz ve's-şavle fî me'âlimi nûzumi'd-devle*, Rabat 1962, I-II; a.mlf., *el-Menze'u'l-lâṭif fî't-telmîḥi li-mefâḥiri Mevlây İsmâ'îl b. eş-Şerîf*, Rabat, el-Hizânetü'l-Âmme, nr. 595 C; Ebû'l-Kâsım ez-Zeyyânî, *et-Tercümânü'l-mu'rib 'an düveli'l-meşriḳ ve'l-mağrib*, Rabat, el-Hizânetü'l-Âmme, nr. 658 D; a.mlf., *el-Büstânü'z-zarîf fî devleti evlâdi Mevlây Âlî eş-Şerîf* (nşr. Reşid ez-Zâviye), Rabat 1992; Muhammed er-Rabâtî ed-Ḍaif, *Târîḥu'd-devleti's-Sa'ide* (nşr. Ahmed el-Umârî), Rabat 1986; Kâdirî, *Neşrû'l-meşânî*, I-IV; Selâvî, *Kitâbü'l-İstikşâ*, VII-VIII; Muhammed Ekensûs, *el-Ceyşü'l-'aremremü'l-ḥumâst fî devleti Mevlânâ Âlî es-Sicilmâst*, Rabat 1336; Ahmed el-Alevî, *el-Envârü's-seniyye fî nisbeti men bi-Sicilmâse mine'l-eş-râfi'l-Muḥammediyye*, Muhammediye 1966; E. Aubin, *Le Maroc d'aujourd'hui*, Paris 1904; E. Lévi-Provençal, *Les Historiens de Chorfas*, Paris 1922; Zambaur, *Manuel*, s. 81; H. Terrasse, *Histoire du Maroc*, Casablanca 1951, I-II; a.mlf., "Alawis", *El²* (Fr.), I, 366-369; *Les Sources inédites de l'histoire du Maroc, deuxième série, dynastie filalienne, archives et bibliothèques de France*, Paris 1953, I-V; J. L. Miège, *Le Maroc et l'Europe (1830-1894)*, Paris 1961-63, I-IV; Ch. A. Julien, *Histoire de L'Afrique du nord de la conquête arabe à 1830*, Paris 1975; Muhammed el-İfrânî, *Nüzhetü'l-ḥâdî fî aḥbârî mülûkî'l-ḳarnî'l-ḥâdî*, Rabat 1977; Muhammed el-Ahdar, *el-Ḥayâtü'l-'edebiyye fî'l-Mağrib 'alâ 'ahdî'd-devleti'l-'Aleviyye*, Dârülbeyzâ 1977; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 47-50; İbrâhim Harekât, *el-Mağrib 'abre't-târîḥ*, Dârülbeyzâ 1985, I-III; Jamil M. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge 1987, s. 228-247, 297-313, 369-393, 416-419; L. Mezzine, *Le Tafılalt, contribution à l'histoire du Maroc aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Casablanca 1987; R. Montagne, *Les Berbers et le Makhzen dans le sud du Maroc*, Casablanca 1989; Allen R. Meyers, "Slave Soldiers and State Politics in Early Alawi Morocco, 1668-1727", *International Journal of African Historical Studies*, XVI/1, Boston 1983, s. 39-48.

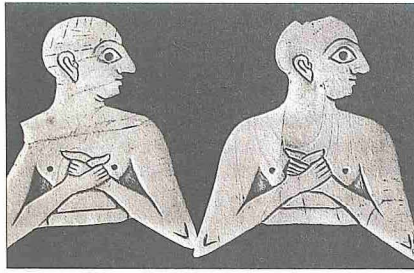
MUHAMMED RAZÜK

FİLAYAĞI

(bk. PÂYE).

FİLDİŞİ

Süsleme sanatlarında ve lüks eşya yapımında kullanılan filin kavisli iki iri dişi Arapça'da âc ve nâbü'l-fil (bu tamlama marfil şeklinde İspanyolca'ya geçmiştir), azmü'l-fil ve bazı kabile lehçelerinde hantan adlarıyla anılır (*Lisânü'l-'Arab*, "ḥṭn" md.). Meccüddin İbnü'l-Esîr (III, 316) ve İbn Kuteybe (bk. İbn Hacer, II, 138) gibi bazı müellifler, hadislerde geçen "âc" ile "zebl'in (bağa) kastedilmiş olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Câhiz'in naklettii-

Tarihî Mari şehrinde bulunmuş Sumerler'e ait insan figür-lü fildişi parçalar - Suriye Millî Müzesi / Şam

ğine göre bazı Hintliler, fildişinin aslında tersine gelişerek damağı delip çıkan boynuz olduğu iddiasındadır (*Kitâbü'l-Hayevân*, VII, 116-117). Türkler çocuklarına Yağan (fil) Tigin gibi bir ad verecek kadar fili tanıdıkları halde Kâşgarlı Mahmud'un fildişinden hiç söz etmeyişi, bu maddenin o dönem Türkler'i tarafından fazla kullanılmamış olmasıyla açıklanabilir. Fildişinin Batı dillerindeki karşılığı olan ve Latince ebür / ebordan gelen ivoire, ivory kelimesi, benzer özelliklerinden dolayı fildişinin yanı sıra su aygırı, mors, deniz gergedanı, kaşalot ve yaban domuzu gibi hayvanların dişleri için de kullanılmaktadır.

Yazılı Belgelerde Fildişi. Çivi yazılı Akkadca tabletlerde şinni piri (şin [Ar. sin] "diş"; pir / pil "fil") şeklinde geçen fildişi, milâttan önce III. binyıldan itibaren Mezopotamya, Mısır, Anadolu ve diğer Ön Asya uygarlıklarında, özellikle mâbed ve saraylarda kullanılan çeşitli lüks eşyanın yapımı için aranan bir malzeme idi. Yazılı belgeler fildişinin Afrika'dan (Sudan, Etiyopya) ve deniz yoluyla Hindistan'dan getirildiğini bildirmekte, tasvirî sanat eserleri de kölelerin omuzlarında taşınan fildişlerinin krallara hediye olarak sunulduğunu göstermektedir. Herodotos, Pers İmparatoru Daryüs'e Etiyopyalılar'ın getirdikleri hediyeler arasında fildişini de sayar (*Tarih*, III, 97, 114).

Eski Ön Asya fildişi işlemeciliğinin en önde gelen temsilcisi Fenikeliler'dir ve başta Asurlular'la İbrânîler olmak üzere bütün komşu uygarlıkları etkilemişlerdir. Megiddo kazılarında ele geçen fildişi bir paneldeki (m.ö. XII. yüzyıl) taht tasviriyle Ahd-i Atîk'te anlatılan Hz. Süleyman'ın altın kaplama fildişi tahtı (I. Krallar, 10/18-20; II. Tarihler, 9/17-19) arasında tam bir benzerlik bulunduğu görüldü (NBD, rs. 114). Ahd-i Atîk'in bazı

yazılarında geçen "fildişi (şenhabbîm) ev" ve "fildişi saray" ifadeleri (I. Krallar, 22/39; Mezmurlar, 45/8), üst tabakaya mensup insanların oturdukları mekânları fildişi levhalarla kaplattıklarını göstermektedir. "Neşîdeler Neşîdesi" bölümünde de sevgilinin boynu "fildişi kule"ye benzetilmiştir (7/4). İsrâiloğulları'nın uyarıldığı Amos bölümündeki tehdit sözlerinden, daha sonraki dönemlerde fildişiyle bezenmiş evlerin ve fildişinden yapılmış divan gibi lüks eşyanın çoğaldığını anlamak mümkündür (3/15; 6/4). Hezekiel bölümünde de fildişi kakmalı şimşir kerevetlerden bahsedilmektedir (27/6). Ahd-i Cedîd'de ise "fildişi kap" ifadesi ne rastlanır (Vahiy, 18/22).

Afrika ve Hindistan'dan gelen ticaret yollarının üzerinden geçtiği Arap yarmadasının fildişi ticaretinde önemli bir yeri olduğu muhakkaktır. Nitekim Fav kazılarında çeşitli fildişi eşyaya rastlanmıştır (Ensârî, s. 28, 99). Câhiliye şiiri de bu bölgede fildişi eşyanın alınıp satıldığını ve bunlara çok değer verildiğini göstermektedir. Amr b. Külsüm'ün sevgilisinin göğüslerini fildişi hokkaya benzetmesi (bk. Tebrîzî, s. 259-260) bu konuda bir fikir vermeye yeterlidir.

Hz. Peygamber'in şahsî eşyası arasında fildişinden (âc) bir tarağın da adı geçmektedir (Hamîdullah, I, 343); İbnü'l-Esîr ise bunun bağadan (zebl) yapılmış olabileceği ihtimalini ileri sürer (*en-Nihâye*, III, 316). Bu görüşün, fildişinin Mâlikî ve Şâfîler'ce necis, Hanefîler'ce (İmam Muhammed hariç) temiz sayılması ihtilâfından kaynaklandığı sanılmaktadır. Bu hâri'nin İbn Şihâb ez-Zührî'den ta'likan rivayet ettiğine göre Selef ulemâsının bir kısmı fildişi tarak kullanmakta ve fildişinden yapılmış küçük kaplarda mu-

IV. (X.) yüzyıla ait fildişi oyma sandukçe - Nebre (Navarra) Müzesi / İspanya

XVI. yüzyıl sonlarına ait fildişi kemer tokası (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, Envanter nr. 482)

hafaza edilen kokulu yağ gibi maddeleri sürünmekte bir sakınca görmezlerdi. İbn Sîrîn ve İbrâhîm en-Nehaî fildişi ticaretini meşrû kabul etmişlerdir (Buhârî, "Vuđû", 67) ki bu durum aynı zamanda onların fildişini temiz saydıklarını da gösterir (İbn Hacer, II, 138). Zübeyr b. Avvâm'ın torunu Hişâm b. Urve babasının fildişinden bir tarağı ve bir müddü (yaklaşık 0,7 litrelik bir ölçek) olduğunu söyler; Tâvûs'un da sapı fildişinden yapılmış bir bıçağının bulunduğu rivayet edilir (Abdürrezzâk es-San'ânî, I, 69). Fildişini hoş görmeyen rivayetler dahi (a.e., I, 68) özellikle tâbiîn döneminde fildişi eşyanın kullanıldığına işaret etmektedir. Fakihler fildişine, genellikle meytenin (hayvan leşi) eti dışında kalan yün, deri, boy-nuz gibi kısımlarının kullanılıp kullanılmayacağı tartışmasında yer vermişler ve bunlardan meytenin hiçbir yerinden faydalanılamayacağını savunan bazıları, filin boğazlanması imkânsız olduğu için ölüsünü her halükârda meyte kabul etmiş ve dişini de aynı sebeple haram saymışlardır. Hz. Peygamber'den sonra gelen, fütuhât sonucu zenginleşmiş müslümanların fildişi eşya kullandıkları muhakkaktır. Câhiz, Ahnef b. Kays'ın Kûfeli'lere karşı, "Biz sizden fildişi, değerli kereste, ipek ve haraç bakımından daha zenginiz" diye övündüğünü söyler ve bunu fildişinin çok değerli bir madde olduğuna delil gösterir (*Kitâbü'l-Hayevân*, VII, 231-232).

BİBLİYOGRAFYA:

Lisânü'l-'Arab, "hṭn" md.; Buhârî, "Vuđû", 67; Herodotos, *Tarih* (trc. Müntekim Ökmen), İstanbul 1973, III, 97, 114; Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, I, 68-69; Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, VII, 116-117, 231-232; Hatib et-Tebrîzî, *Şerhu'l-Kaşâ'idü'l-aşer*, Mekke 1985, s. 259-260; İbn Hacer, *Fethu'l-bâit* (Sa'd), II, 138; Aynî, *Umdu'tü'l-kârit*, Kahire 1392/1972, III, 39-40; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, III, 316; G. Loben, *Haḍâretü'l-'Arab* (trc. Âdil Züaytır), Kahire 1367/1948, s. 215; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, I, 343; Abdurrahman et-Tayyib el-Ensârî,

Ḳaryetü'l-Fav: Şüretün li'l-ḥadâretü'l-'Arabîyye ḳable'l-İslâm fi'l-memleketi'l-'Arabîyyeti's-Su'âdiyye, Riyad 1402/1982, s. 28, 99; H. Lesetre, "Ivoire", *DB*, III, 1042-1046; *NBD*, rs. 114, J. B. Pritchard, "Ivory", *IDB*, II, 773-775; D. J. Wieseman, "Ivory", *NDB*, s. 590-591; R. Pinder-Wilson, "Ädj", *Et*² (İng.), I, 200-203.

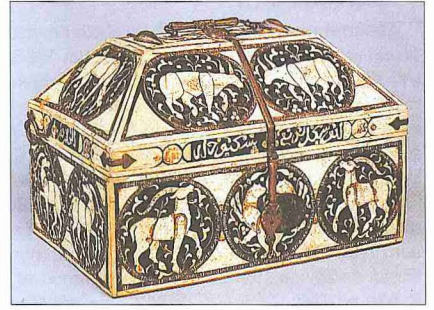
NEBİ BOZKURT

Sanatta Fildişi. Yontmaya elverişli sağlam ve güzel görünümlü değerli bir malzeme olması sebebiyle lüks eşya yapımında tercih edilen fildişi dünyanın en uzak köşelerine kadar ulaşmış, hemen her bölge ve kültür çevresinde tanınmıştır. Gözeneksiz sık dokulu, kemiksi ve ağır bir yapıya sahip olup keski, kalem, kıl testere matkap gibi aletlerle kolayca işlenebilir ve çok güzel perdah kabul eder. İri blokların oyulmasıyla heykel, biblo, kutu, kaşık, kabza vb. eşya yapımında, levha haline getirilmek suretiyle de kaplama ve kakma işlerinde kullanılır.

İlk ürünlerine tarih öncesi çağlarda, mamut dişi parçalar üzerine çizilmiş hayvan tasvirleri ve yine mamut dişinden oyulmuş tanrı figürinleri (heykelcik) şeklinde rastlanan fildişi işçiliği Çin'den Eski Mısır'a, Roma'ya kadar bütün büyük uygarlıklarda en gözde sanat kollarından birini oluşturmuş, Bizanslılar'da ise doruğa çıkmıştır. İslâm dünyasındaki ilk fildişi işçiliğinin birçok sanat dalında olduğu gibi Irak ve Mısır'ın fethinden sonra ortaya çıktığı ve kendi kişiliğini buluncaya kadar da özellikle Bizans sanatının etkisinde kaldığı görülmektedir. Her iki kültür çevresinin bazı ürünleri birbirine o kadar yakındır ki bunları ayırmak mümkün değildir. İslâm merkezleri bu sanatta kısa sürede gelişmiş, Irak ve Mısır'dan sonra Sicilya ile İspanya da bu üretime girmiştir.

Ahşap üzerine fildişi kakma cüz mahfazası (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, Ahşap eserler, Envanter nr. 3)

XII-XIII. yüzyıllara ait fildişi, ahşap ve altın kaplanmış bakır sandukçe (*al-Andalus* [ed. J. D. Dodds], New York 1992, s. 265)

İslâm sanatında fildişi işçiliğinin en üst düzeye Endülüs'te ulaştığı görülür. Burada da fildişi daha çok Emevî, Abbâsî ve Fâtımîler'de olduğu gibi minber, kapı kanadı ve diğer ahşap eşya üzerine uygulanan kakmacılıkta ve ayrıca üzerleri bitki, hayvan, insan figürleriyle süslenmiş farklı şekillerdeki sandukçelerle mücevher ve parfüm kutularının yapımında kullanılmıştır. Endülüs fildişi işçiliğinin değerli eşya üreten atölye ve sanatçıların toplandığı başlıca merkezleri arasında Kurtuba ile Medînetü-z-zehrâ dikkat çeker. Başlangıçta bütün Emevî sanatında olduğu gibi güçlü Bizans etkisi altında kalınmış, ancak zamanla özel formlar geliştirilmiştir. Halifeler, vezirler ve diğer devlet büyükleri için yapılan sandukçe, kutu ve çekmeceler üzerinde tarihlerin ve kişi adlarının yazılı olması Endülüs fildişi eserlerine belgesel bir değer kazandırmaktadır; bu isimlerin en önemlileri II. Abdurrahman ile II. Hakem'dir. İlk örneklerine IV. yüzyıl Bizans sanatında rastlanan, İslâm sanatında ise Endülüs'ün karakteristiği olan bu kutu ve çekmecelerden yuvarlak gövdeliler tabii silindirik şekli muhafaza edilen fildişinden oyularak yekpâre, dörtköşe gövdeliler ise fildişi levhalardan parçalı olarak yapılmıştır. Bunların dış yüzleri genellikle dilimli madalyonlar, sahne teşkil eden kompozisyonlar, hayvan figürleri ve arabesk tarzda girift bitki motifleriyle süslenmiştir. Genellikle bombeli olan kapaklarının kenarında küfi hatla yazılmış besmele, âyet ve hadisler, çeşitli dualar bulunmakta, ayrıca hediye verenle verile-nin ad ve unvanları ile yapıls tarihi, bazan da yapan ustanın adı kaydedilmektedir. Bazı örneklerde insan, hayvan ve bitki kompozisyonlarının yerini ajur tek-